

STAREJŠA LJUBLJANSKA INDUSTRIJA — VPRAŠANJE ARHITEKTURE

Peter Krečič, Ljubljana

Na Slovenskem moremo opaziti dvotirnost stavbnega razvoja. Toda medtem ko dosežejo palače in cerkve zlasti v mestnih središčih v Ljubljani, Mariboru, Celju, predvsem pa v Trstu razmeroma visoko oblikovno raven (večinoma so nastale po dunajskih in graških zgledih in pa po zgledih iz večjih italijanskih središč), moremo o industrijskih stavbah reči, da so mnogo bolj skromne od tistih, ki so nastajale na Zahodu. Bistveni razlog za to tiči v slabi razvitosti industrije pri nas, saj na slovenskem ozemlju ni bilo nobenih velikih naravnih bogastev, ne velikih področij za intenzivno poljedelstvo. Nastajala so manjša podjetja, ki niso skoraj nikoli prerasla v veliko industrijo in le redka so vzdrževala nekajdesetletno kontinuiteto v proizvodnji. Kljub temu pa lahko trdimo, da vsaj od srede 19. stoletja v teh tovarniških stavbah v malem le odraža novodobni utilitaristični duh, zlasti kar zadeva funkcionalno izrabo prostorov, čeprav večinoma klasične konstrukcije. Stebre iz litega železa so načrtovalci tovarniških stavb poznali in jih uporabljali, toda to gotovo ni osrednje vprašanje arhitekture ljubljanskih industrij, kot tudi ne vprašanje premoščanja velikih razpetin, kar je bilo eno najpomembnejših vprašanj »inženirske« arhitekture na Zahodu, saj so za vse večje dvorane, ki so jih potrebovale naše tovarne, zadoščale klasične konstrukcijske možnosti. Problem se torej ne kaže v tem, kakšna je organizacija same stavbe, predvsem v notranjščini, temveč v organizaciji stavb v prostoru. V tem pogledu pa prinašajo industrijske stavbe oziroma kompleksi stavb v odnosu do ustaljenih mestnih oblik bistvene spremembe. Tako vidimo, da se ena najstarejših tovarn, tovarna sukna na Selu pri Ljubljani (ustanovljena je bila leta 1724) v bistvu ne razlikuje od preprostejših meščanskih, bolj predmestnih stavb. Več hiš je bilo združenih v večji kompleks ob Ljubljani (vir energije) in v notranjosti prilagojenih za potrebe sukarne. Mnogo več ambicij kaže v oblikovanju stavba Sladkorne rafinerije, »Cukrarna« na Poljanskem nasipu, kot je razvidno iz načrta iz leta 1834. Upravni del tovarne stoji pravokotno na tovarniški del; s tovarno ga veže nizka vmesna stavba. Delitev je tako kar mogoče očitna. Upravni del je bogatejši v obdelavi pročelja: trikotno čelo sloni na dveh parih pilastrov, celoto pa krona stolpič z uro v stavbni osi. Tovarniški del pa je monumentalnejši, ne le zato, ker je njegova gmota

masivnejša, temveč tudi zaradi opuščanja nekaterih fasadnih prvin: osrednji del razčlenjujejo plitvi služniki, preostalo ploskev stene pa razgibava droben grafični okras. Celotni tovarniški kompleks je torej še vedno uravnan za mestno »stavbno dogajanje« v ulični fronti. Podobno pojmovanje, toda v okviru vaške stavbne ureditve, kaže v zasnovi papirnica v Vevčah (po ohranjenih slikah iz leta 1857), le s to razliko, da so tovarniški objekti nekoliko večji od vaških hiš in kljub reki, ki jih deli, nekoliko bolj skoncentrirani. Šele Tschinklova tovarna kavinih surogatov (ustanovljena 1866) pomeni prelom v odnosu tovarna — mesto. Tovarniški stavbni kompleks je bil zasnovan zunaj mesta. Bil je ograjen, tako rekoč iz mesta izvzet in uravnan po svojih lastnih tovarniških, to je funkcionalnih merilih. Pa tudi na zunaj je celota dobila enoten videz; načrtovalec tovarne se je vseskozi držal enotnega oblikovnega koncepta v fasadah in v strešnih partijah. In če je Sladkorno rafinerijo krasil stolpič z uro (tipični mestni motiv), ki je dajal celoti izrazito lepotni poudarek, si je zdaj tovarna z osrednjim visokim dimnikom postavila sama sebi nov simbol, ki vnaša s svojo obliko tudi novo vizualno »vsebino« v mestnem okolju. Korak naprej v organizaciji tovarniškega stavbnega kompleksa, tako rekoč »tovarniškega mesta«, pomeni pivovarna podjetja Kosler (ustanovljena leta 1866; pozneje se je preimenovala v pivovarno Union, kot se imenuje še danes). Razsežnosti zemljišča, na katerem stojijo tovarniški obrati in skladišča, so se tako povečale, da moremo zdaj v tovarni v resnici videti nekaj, kar bi lahko imenovali »novo mesto« tem bolj, ker je s svojim načinom organiziranosti dela ustvarila nov življenjski utrip, ki ga evropska mesta do industrijske revolucije niso poznala. S pivovarno so se v Ljubljani pojavile svojske stavbne oblike s posebnimi dimniki in napravami, ki jih je narekovala tehnologija varjenja piva in so dajale poseben pečat zunanji podobi cele mestne četrti, tedaj še zunaj mesta. Toda kljub tej »avtonomnosti« tovarne, ki jo kaže v odnosu do mestnega tkiva, se tovarna podreja nekaterim osnovnim vodilom in logiki mestne rasti: upošteva ulično črto in je s svojo organizacijo zaključena urbanistična misel.

Tudi Žabkarjeva tovarna za stroje in livarna (ustanovljena leta 1871) je bila zasnovana kot poseben, a ne tako monumentalen mestni predel ob severni ljubljanski vpadnici ob Dunajski cesti. S strnjeno postavitvijo nizkih stab, z majhnim parkom v ospredju in z bogatimi kovanimi vhodnimi vrati celo spominja na dvorce in vile 18. stoletja. Spremenjena razmerja, zlasti dolžina stavb, odstopanje od simetrije že v zasnovi, tovarniški dimnik v enem izmed vogalov, zlasti pa poenostavljena obdelava fasadnih členov, že na zunaj spreminjajo značaj stavbne sestave.

Vrh v pojmovanju tovarne kot »novega mesta«, kjer veljajo drugačna pravila življenja ljudi, ki delajo v njem, kot v prvotnem mestu, pomeni ljubljanska tobačna tovarna ob Tržaški cesti. Zasnovana je bila leta 1870; sam načrt pa predvideva ograjeni tovarniški prostor s strogo simetrično razporeditvijo posamičnih stavb na zemljišču med cesto in železnico. V nasprotju s pivovarno pa so tovarniški objekti nekoliko pomaknjeni od ulične črte navznoter in med njimi je precej več prostora. Tovarna je bila prav s to postavitvijo (stavbe so namreč razme-

ščene glede na os, ki jo poudarjata osrednji veliki stavbi v ospredju kompleksa, gledano s Tržaške ceste; med ulico in tovarno je urejen park) v očeh sodobnikov zgledna in zato ni naključje, da si je neznani fotograf izbral pogled na Ljubljano z južne strani s Tobačno tovarno v ospredju.

Do konca stoletja ni te zasnove prekosila nobena druga tovarna, ne Janescheva (pozneje Pollakova) tovarna na Petkovškovem nabrežju ne tovarna kleja v Mostah. Šele s Kolinsko tovarno hranil, ki je v svojo zasnovo pritegnila oblikovne novosti secesije, zlasti v oblikovanju fasade (bogato secesijsko okrasje, tipični vogalni stolpič, nekoliko polepšan tovarniški dimnik itd.), je nastopil nov čas. Zdaj je bila tudi tovarniška stavba vredna enake pozornosti kot pomembnejša hiša v mestu, brez oblikovnih »opuščajev«, vsaj kar zadeva pročelji, ki gledata na progo oziroma na cesto; stavbnega kompleksa znotraj tovarniškega dvorišča se skoraj ne dotakne. V odnosu do mestnega organizma pa ne prinaša nobenih novosti; podobno kot nekdanj Sladkorna rafinerija se tudi Kolinska podreja »dogajanju« v ulici, torej strnjeni mestni zidavi.

S to stavbo se nekako konča »stilni« razvoj starejših ljubljanskih industrijskih stavb. Po prvi vojni se v tem razvoju ni zgodilo nič pomembnejšega do konca druge, ko moremo govoriti o novi kvantiteti in novi oblikovni kvaliteti.

SUMMARY

Industrial architecture played an important role in the history of European building, modern theorists seeing it as one of the decisive elements in the development of the aesthetics of modern building. Under conditions prevailing in Slovenia, industrial architecture must be considered in a different light; it should, in my opinion, be judged in relation to general stylistic development and in relation to urban development. Our industrial architecture did not concern itself with questions of big spans, large technical innovations, etc, though we do find some of the utilitarian advances of the age, such as cast iron pillars, steel roofing girders, interspersed with shallow traverses etc. More important is the fact that their exteriors were decorated with the architectural ornamentation fashionable at the time, unobtrusive, it is true, but never missing, since almost all this architecture appeared first in city buildings (buildings along the roads), and later in special factory complexes outside the town but still closely linked to it (by streets, railways, workers who lived there). At the time of the industrial revolution these buildings were more widespread and had a greater impact, giving post-baroque Ljubljana and also other towns in Slovenia some essential developmental features both as regards the activity of the town and its physical appearance, in many respects pointing the way forward and hinting at the problems of the future expansion and life of the town. For this reason they are important not only as a document of development but also as the beginning of the new anatomy and physiognomy of the town, and of themselves as aesthetically functional units.